

УДК 883.2+884.0

DOI 10.52928/2070-1608-2026-78-2-56-60

ТВОРЧАСЦЬ ЯНКІ КУПАЛЫ 1903-1907 ГАДОЎ І ПОЛЬСКАЯ ЛІТАРАТУРА

д-р філал. навук, праф. Г.К. ТЫЧКО
 (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск)
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9379-924X>
 e-mail: tychko@mail.ru

Творчая спадчына Янкі Купалы ўключае польскамоўныя вершы, створаныя паэтам на пачатку яго творчага шляху. У артыкуле разглядаюцца прычыны звароту паэта да польскамоўнага выказвання, гісторыя стварэння польскамоўных тэкстаў, іх тэматычная накіраванасць. Аналізуюцца аўтабіяграфічныя матэрыялы, якія сведчаць пра вытокі настаяннай цікаўнасці паэта да польскай літаратуры. Вызначаецца пераемнасць тэм і матываў польскамоўнай паэзіі Купалы і яго беларускамоўнай творчасці 1903–1907 гадоў. Даследуецца матываная структура асобных вершаў, абгрунтоўваецца зварот Купалы да перакладаў польскай паэзіі на беларускую мову, аналізуецца выбар аўтараў і тэкстаў.

Ключавыя словы: творчасць Купалы, польскамоўная паэзія, польская літаратура, жанры, матывы, сацыяльная няроўнасць, нацыянальнае адраджэнне, мадэрнізм, пераклады.

Уводзіны. Дзяцінства і маладосць Янкі Купалы прайшлі ў часы ўзмацнення ўплыву польскай культуры ў Беларусі. Пачатковую адукацыю ён атрымаў у адной з таемных польскіх школ з дапамогай вандроўнага настаўніка, аб чым сам згадвае ў аўтабіяграфічным лісце да Яўхіма Карскага ад 4.X.1919. [1, с. 473]. Вялікае значэнне для развіцця і фарміравання асобы паэта мела яго знаёмства ў 1895 г. з Зыгмунтам Чаховічам (Чаховічам-Ляхавіцкім), што жыў у маёнтку Малыя Бесяды, недалёка ад фальварку Селішча, які сям'я Луцэвічаў арандавала ў 1895 – 1904 гг. У аўтабіяграфічным лісце да свайго першага біёграфа Л.Н. Клейнбарта (1875–1950) ад 21.09.1928 г. Купала ўспамінае: «У него была громадная бібліятэка, в большинстве из польских книг... Бывал я у него часто... <...> Часто он мне выбирал книги для чтения, а иногда я сам просил таких или других авторов. Кроме всякого рода поэзии, которой я больше всего увлекался, беллетристики, истории и т.п., у него первого я познакомился с нелегальной литературой, больше всего относящейся к польскому восстанию» [1, с. 423]. Да кніг, забароненых тады ў Беларусі, адносіліся, у прыватнасці, паэма А. Міцкевіча «Конрад Валенрод», а таксама шматлікія творы У. Сыракомлі, такія як «Добрыя весці», «Сахар-мароз» і іншыя, якія распаўсюджваліся пераважна ў рукапісных варыянтах. Польская літаратура, на думку Янкі Купалы, прасякнутая «ненавісцю к царызму і любовью к свабодзе і незалежнасці» [1, с. 424], адпавядала свабодалюбным памкненням маладога паэта, была блізкая яму па сваёй дэмакратычнай прыродзе, імпанавала паяднанасцю гістарычных лёсаў, захапляла асобамі знакамітых герояў, народжаных беларускай зямлёй. «Если вы спросите, какая литература, польская или русская, больше была мне по душе, то я сказал бы, что – первая», – адзначаў паэт [1, с. 422].

Асноўная частка. Першы апублікаваны верш Янкі Купалы «Modlitwa» (Малітва) быў напісаны на польскай мове. Гэта лірычны твор, у якім юнак спрабуе выказаць глыбіню сваіх душэўных пакут ад толькі што перажытай асабістай трагедыі (у 1902 г. адначасова памерлі яго бацька, брат Казімір і дзве сястры). Супакаенне ад бязмежнай распачы лірычны герой верша хоча знайсці не на грэшнай зямлі, а ў нябёсах, аддаючыся ў апеку Божай Маці:

Próżno się duch mój w ręce krwawi
 I próżno myśl znękana targa
 Z rozpaczą nieustanną!
 Już litość ziemską mnie nie zbawi
 I nie pomoże jęk lub skarga –
 Ku Tobie ślę mój wzrok, Przeczysta!
 Królowo niebios, Matko Chrysta!
 Panno!.. [2, с. 307].

У падрадкавым перакладзе гэты фрагмент гучыць так:

Дарэмна мой дух у пакуце крывавіцца,
 І дарэмна змучаная думка тузае
 З няспынай распаччу!
 Ужо зямная літасць мяне не збавіць,
 Не дапаможа ён ні скарга –
 Да цябе кірую мой пагляд, Прачыстая!
 Каралева Нябёс, Маці Хрыста!
 Панна!..

Першы том «Поўнага збору твораў Янкі Купалы», выдадзены ў 1995 г., утрымлівае 24 творы паэта на польскай мове. Усе тэксты, за выключэннем згаданай вышэй «Modlitwy» і «Kobiesie» (Жанчыне), надрукаваны на пішучай машыны і ўтрымліваюць купалаўскія праўкі. Пад тэкстамі стаіць пазнака «напісана ў 1916 годзе». Аднак даследчыкі лічаць, што гэтая дата ўказвае на час перадрукоўкі вершаў, а самі яны былі напісаны раней, у 1903–1904 гг. [2, с. 402]. Гэтае меркаванне супадае са сцвярджэннем самога Янкі Купалы, які ў лісце да Л. Клейнбарта паведаміў, што пачаў пісаць у 1903 ці 1904 годзе: «Писал сначала по-польски, но вскоре начал и по-белорусски. Несколько польских стихов, очень мало, было напечатано в каком-то польском журнале, в каком? кажется в «Зярно» [1, с. 428].

Часопіс «Ziarno» выдаваўся ў Варшаве ў канцы XIX – пачатку XX ст. Апроч твораў польскіх аўтараў, там таксама публікавалася мноства перакладаў еўрапейскай літаратуры. Узгаданы вышэй верш «Малітва» быў апублікаваны ў 13-м нумары гэтага часопіса за 1903 год пад крыптонімамі J. L. [3]. Аднак С. Александровіч лічыў верагодным, што «змешчаныя ў часопісе ў 1903–1904 гг. вершы "Восенню", "Пад крыжам", "Летні вечар", "Заход сонца над вадою", "Вечар у лесе", "З лясістых гор над палаткамі", падпісаныя псеўданімам "Ka" і ініцыяламі J. L., і ёсць раннія творы Купалы», пра якія згадваў паэт. Падставай для такога меркавання было тое, што «некаторыя з іх блізкія зместам да вершаў Купалы на польскай мове, змешчаныя у 1 т. Збору твораў, а таксама да больш позніх твораў на беларускай мове ("Пад крыжам", "Вячэрняя малітва", "Гэй, гусяр")» [4, с. 254]. 1916 год, пазначаны паэтам пад тэкстамі польскамоўных вершаў, відаць, быў часам аўтарскай рэдакцыі дзеля стварэння асобнай нізкі. Магчыма, Купала меркаваў апублікаваць гэтыя тэксты асобным выданнем, але па нейкіх прычынах не змог. Нельга не пагадзіцца, што, «вылучаючы гэтыя творы ў асобную нізку, – як слушна адзначае У. Мархель, – Купала не выкрэсліваў іх з сваёй творчасці, а хацеў захаваць і так ці інакш данесці да чытача. Узятая ў іншамоўную абалонку, яны не супрацьстаялі яго беларускай паэзіі, ядналіся з ёю сваёй тэматыкай і зместам, лучыліся ідэйным тэмпераментам...» [5, с. 306].

Адметна, што амаль трэць польскамоўных твораў Янкі Купалы напісана ў форме класічнага санета (7 з 24), што падкрэслівае блізкасць маладога паэта да тагачасных канонаў польскай літаратуры. У канцы XIX і пачатку XX ст. санет у польскай паэзіі з'яўляўся надзвычай запатрабаваным паэтычным жанрам як у творчасці пісьменнікаў старэйшага пакалення, так і ў паэзіі маладых, найперш прадстаўнікоў «Маладой Польшы». Сваю захопленасць польскім прыгожым пісьменствам Купала тлумачыць так: «В польской литературе после упадка Польши больше выражались стремления к политическому, а иногда и социальному вызволению, нежели, как мне казалось, в русской» [1, с. 422–423]. У гэтым жа лісце да Л. Клейнбарта Купала заўважае: «Какой автор тогда произвёл на меня большее впечатление – трудно сказать. Но в общем помню хорошо, что книга, где говорилось о тяжкой доле бедного люда, всегда меня захватывала» [1, с. 422]. Кола аўтараў, творчасць якіх імпанавала Купалу, можна прасачыць па яго перакладах. У перакладчыцкай практыцы Янкі Купалы звяртае на сябе ўвагу тое, што паэт перакладае найперш А. Міцкевіча, У. Сыракомлю, Ю. Крашэўскага – гэта значыць пісьменнікаў, так ці інакш звязаных з беларускім краем, а са сваіх сучаснікаў – Марыю Канапніцкую, Яна Каспровіча, Ежы Жулаўскага.

У свой першы паэтычны зборнік «Жалейка» (1908) Янка Купала ўключае некалькі перакладаў з М. Канапніцкай (1842–1910). Гэта верш «Przeogały raz i drugi» (Перааралі раз і другі) у перакладзе Купалы з вымоўнай назвай «Пара», у якім выразна прачытваецца заклік да сацыяльна-нацыянальнага вызвалення: «Раз-другі сохі-кывулі / Зямлю вашу падвярнулі. / А па ўсякай скібе чорнай / Жджэцца севу, жджэцца зёрнаў. / Гэй, сяўцы, пасыпешны час! / А чаму ж ня відна вас?» [2, с. 276]. Гэта быў першы вядомы на сёння пераклад Купалы з Канапніцкай. За ім наступілі і іншыя: вершы «Каму» – заклік да сацыяльнай справядлівасці: «Тым саху, плуг толькі здаці, / Хто прырос к зямельцы-маці» [2, с. 276]; «На жалейцы», дзе выкрываюцца праблемы сацыяльнай няроўнасці: «Ой! каб зрэнкаю, здаецца, / Саколей, / Зьлічыў, сколькі сьлёз ліецца / На поле, / Страх было бы зь сяўбы гэтай / Жаць жніва, / Бо сноп кожны б быў крываваы, / На дзіва!» [2, с. 277]. Усе тэксты паэтэсы, якія перакладаў Купала, былі ўзяты са зборніка «Паэзія» 1883 г. [Гл.: 6].

Аднак было б памылкай лічыць, што ранняя творчасць Янкі Купалы развівалася ў рэчышчы наследвання тэм і матываў тагачаснай польскай літаратуры. Гэта датычыць не толькі арыгінальных беларускамоўных вершаў перыяду 1904 – 1907 гг., такіх, як «Гэта крык, што жыве Беларусь», «А хто там ідзе?», «Я мужык-беларус...», «Каму вас, песні?...», «Я відзеў душы сільныя...», «Над сваёй айчызнай» і інш., якія сёння ўвайшлі ў скарбніцу сусветнай літаратуры, але і польскамоўных тэкстаў. Матывы сацыяльнай няроўнасці, нацыянальнага адраджэння, любові да радзімы, памкненне да свабоды, роздум над сэнсам жыцця – увасоблены літаральна ў ва ўсіх купалаўскіх тэкстах гэтага перыяду. Гэтая праблематыка яскрава выяўляецца ў самых ранніх польскамоўных тэкстах паэта: «Nie dla was» (Не для вас), «Tulacz» (Бадзяга), «Białorusin» (Беларус), каб у беларускамоўнай творчасці набыць непаўторную паэтычную моц і агульначалавечы гуманістычны пафас. Параўнаем, напрыклад, два вершы гэтага перыяду: польскамоўны санет «Białorusin»:

Patrzę: ot się toczy jakiś cień zmarniały,
Licha siermięga z chudych bark oplywa,
W strzępach kożucha tonie głowa siwa,
A krzywe nogi wleką z lip sandały. (...)

To Białorusin, co cierpi i kocha.
To Białorusin, którego stoczyła
W bagnisko nędzy ciemnota-macocha... [2, с. 294].

У паэтычным перакладзе У. Мархеля на беларускую мову гэты фрагмент гучыць так:

Бачу: змарнелы цень ідзе нейкі,
Бедная світка спіну ахінае,
І галава над лахманнем сівая,
Ногі крывыя ў лапцях старэнькіх. (...)

Вось беларус, што гаруе і верыць,
Вось беларус, якога скруціла
Ў багне бядоты цемра-хімера. [7, с. 17].

А вось верш на беларускай мове «Я мужык-беларус»:

Я мужык-беларус, –
Пан сахі і касы;
Цёмен сам, белы вус,
Пядзі дзьве валасы.
Бацькам голад мне быў,
Гадаваў і карміў,
Бяда маткай была,
Праца сілу дала [2, с. 200].

Як вядома, у кожным вершы, апрача асноўнага матыву існуюць і лейтматывы, якія ўзбагачаюцьсэнсавую палітру твора, уключаючы ў сябе, «сэнсы “прырошчаныя”, “далучаныя” самой практыкай гістарычнага іх існавання – у залежнасці ад эстэтычных, культурных і рэгіянальных асаблівасцей мастацкага ўжывання» [8, с. 13]. Менавіта гэтыя «прырошчаныя» «далучаныя», паводле вызначэння І. Жука, сэнсы і надаюць тэмам і матывам, задзейнічаным у польскамоўных тэкстах, у вершах на беларускай мове эстэтычную вартасць агульначалавечага маштабу. Прыгадаем, цытаваны вышэй польскамоўны верш «Малітва» (1903) і параўнаем з вершам 1906 г. «Мая малітва»:

Я буду маліцца і сэрцам, і думамі,
Распетаю буду маліцца душой,
Каб чорныя долі з мяцеліцаў шумаі
Не вылі над роднай зямлёй, нада мной [2, с. 83].

На эстэтычныя погляды Янкі Купалы, фарміраванне яго ідэйна-светапогляднай пазіцыі, усведамленне сваёй прароча-абранніцкай місіі асаблівы ўплыў аказала постаць А. Міцкевіча. Жыццёвы шлях, палітычная дзейнасць, вернасць ідэі змагання за незалежнасць Радзімы (Айчыну вялікі польскі паэт разумеў надзвычай канкрэтна – як землі ў межах Наваградскага павету), а таксама паасобныя патрыятычныя творы А. Міцкевіча («Дзяды» і «Конрад Валенрод») сталі для Янкі Купалы вызначальнымі духоўнымі арыенцірамі ў трагічных перыпетыях уласнага жыцця і творчага лёсу. Аналіз творчай і грамадска-палітычнай дзейнасці беларускага паэта ў святле канкрэтных гістарычных фактаў дае падставы гаварыць пра прысутнасць своеасаблівага духоўнага «валенрадызму» – маральнай няскоранасці і актыўнага супраціўлення таталітарнай сістэме.

Уплыў польскай літаратуры на творчасць Янкі Купалы адчувальны не толькі ў ідэйна-змястоўным аспекце, ішло інтэнсіўнае творчае засваенне і яе жанрава-эстэтычных пошукаў. Так купалаўская захопленасць творчасцю У. Сыракомлі выявілася ў яго ранніх эпічных творах 1906–1907 гг., якія паводле жанравай спецыфікі і структуры, бадай, класічныя ўзоры слаўтай сыракомлевай «гавэндзы». Сімваліка-алегарычныя паэмы Янкі Купалы «Адвечная песня» і «Сон на кургане», паэма «На куццю», паасобныя сцэны і вобразы з драмы «Раскіданае гняздо» (1913), шматлікія вершы, напісаныя ў савецкі час, сведчаць пра ідэйна-эстэтычнае, духоўнае засваенне новай беларускай літаратурай мастацкіх пошукаў тагачаснай сусветнай (сімвалізм, новая драма і інш.), далучэнне да якіх адбывалася праз творчасць С. Пшыбышэўскага, С. Выспанскага і іншых прадстаўнікоў руху «Маладой Польшчы»: Яна Каспровіча, Леапольда Стафа, Зянона Пшэсмыцкага, Казіміра Тэтмаера. Янка Купала захапляўся творчасцю гэтых паэтаў і не толькі на пачатку сваёй літаратурнай кар’еры, але і пазней. Блізкасць да эстэтычных традыцый прадстаўнікоў «Маладой Польшчы» выразна прасочваецца ў тэматычнай і стылістычнай скіраванасці польскамоўных твораў Купалы. Песімістычнае ўспрыманне навакольнай рэальнасці становіцца тут вырашальным, калі рэчаіснасць успрымаецца як месца слёз, пакут і жалю, з якога няма выйсця і выратавання. Расчараваны герой шукае спакою і прымірэння ў снах або ў смерці (як адной з форм сну), а галоўным вярхоўным суддзёй у яго спрэчках з гэтым светам несправядлівасці выступае вышэйшая ўлада – Бог. Вось характэрны фрагмент з аднаго з польскамоўных вершаў Янкі Купалы таго часу:

Sny uludne, nierozbudne,
Tęsknot pełne sny
Omroczyły moją duszę,
Niby nocne émy.

Skrami lśniące gwiazdy, słońce
Jeno mroki ślą,
Ziemia, ludzie – jedną pustką,
Jedną smutną mgłą [2, с. 306].

У падрадкавым перакладзе ён гучыць так:

Сны падманья, беспрабудня,
Поўныя туті сны
Азмрочылі маю душу,
Нібы начная цемра.
Ззяючыя іскрамі зоркі, сонца
Толькі змрокі шлюць,
Зямля, людзі – адна пустка,
Адна тужлівая імгла.
(Падрадкавы пераклад наш – Г.Т.)

Параўнаем з беларускім вершам «Нуда» (1906)

Будзь ты дуж, як вада,
Як жалеза, цвярды, –
Калі ж нойдзе нуда,
Ты не зможаш нуды!
Як благая напасць,
Атуманіць сабой
І спакою не дасць,
Аж заныеш душой,
Аж заплачаш душой,
Жаль ахопе такі!
І не прыйдзе спакой
Да магільнай даскі [2, с. 58].

Падобныя песімістычна-змрочныя матывы гучаць і ў вершах «Hej, w świat», «Przestańcie marzyć o sławnej przeszłości», «Tulacz», «Z motywów jesennych», «Fragment», «Ziemio» і інш. Характэрна такая тэматыка і для тэкстаў прадстаўнікоў «Маладой Польшчы», ля вытокаў якой стаяў адзін з ідэолагаў і тэарэтыкаў еўрапейскага мадэрнізму Станіслаў Пшыбышэўскі. У аўтабіяграфічных лістах Янкі Купалы да Л. М. Клейнбарта ёсць наступнае прызнанне: «...Отдал дань времени и увлёкся, что называется, символистами – Андреевым, Соллогубом и др., из польских – Пшыбышевским» [1, с. 424]. Пра захопленасць Купалы асобай С. Пшыбышэўскага сведчыць славыты верш «Снег», напісаны пасля прагляду аднайменага спектакля польскага драматурга ў Вільні. Далучанасць Купалы да ідэйна-эстэтычных пошукаў мадэрнісцкіх рухаў канца XIX – пачатку XX ст. нельга вызначаць як проста наследаванне ці творчае перайманне. Тут маюць месца тыпалагічныя сыходжанні, народжанья падабенствам геапалітычных і культуралагічных умоў у адпаведныя стадыі культурнай эвалюцыі.

Заклучэнне. На працягу ўсяго жыцця Янка Купала не губляе сувязі з польскай літаратурай. Ён перакладае на беларускую мову творы польскіх паэтаў, не толькі класікаў, але, найперш, сваіх сучаснікаў, многія з якіх так ці інакш звязаныя з мадэрнізмам. Гэта як знакамітыя сёння М. Канапіцкая, Я. Каспровіч, Е. Жулаўскі, А. Асник, так і малавядомыя – Яскулка, І. Пілецкая, Л. Ягалкоўская-Кашуцкая, К. Уейскі і інш. Захопленасць польскай літаратурай асабліва адчувальная ў першым зборніку Я. Купалы «Жалейка», але прысутнасць яе таксама адчуваецца ў зборніках «Гусяр» (1910) і «Шляхам жыцця» (1913), куды ўваходзяць як паасобныя пераклады твораў польскіх паэтаў, так і цэлы раздзел «Пераклады з польскага» («Шляхам жыцця»). Праца над перакладамі з польскай паэзіі працягвалася і ў савецкі час. Найбольш значнымі перакладнымі тэкстамі гэтага перыяду сталі лібрэта оперы С. Манюшкі «Галька» (аўтар У. Вольскі), а таксама фантастычна-алегарычная паэма Е. Жулаўскага «Эрас і Псіха», творы А. Міцкевіча, Ю. Крашэўскага, У. Сыракомлі, М. Канапіцкай, У. Бранеўскага.

ЛІТАРАТУРА

1. Купала Янка. Збор твораў: У 7 т. / Акад. навук Беларусі. Ін-т літ.– Мінск: Навука і тэхніка, 1972–1976. – Т. 7: Пераклады п'ес. Публіцыстыка. Письмы. Летапіс жыцця і творчасці, – 1976. – 695 с.
2. Купала Я. Поўны збор твораў: у 9 т. / рэд. У.В. Гніламёдаў. – Мінск: Маст. літ., 1995. – Т. 1: Вершы, пераклады 1904 – 1907. – 462 с.
3. Modlitwa // Ziarno. – № 13. – 1903. – URL: <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/275914/display/Default>. (дата звароту: 10.02.2026).
4. Янка Купала. Энцыклапедычны даведнік. – Мінск: БелСЭ, 1986. – 727 с.
5. Шляхам гадоў. 36 літ.-крыт. і гіст.-літ. матэрыялаў / Уклад. У. Мархель. — Мінск: Маст. літ., 1990. – 372 с.

6. Конопніца, М. Poezja / М. Конопніца. – Serya 2. Warszawa: G. Gebethner i Wolf, Lod ,1883. – 258 s.
7. Купала Янка. Санеты: На бел., англ., ісп., ням., пол., рус., укр., фр. мовах / рэд. перакладаў Л. Казыра. – Мінск: Маст. літ., 2002. – 271 с.
8. Жук І. Прыхінуцца да крыніцы. – Гродна: ГрДУ імя Янкі Купалы, 2017. – 160 с.

Паступіў 12.11.2025

ТВОРЧЕСТВО ЯНКИ КУПАЛЫ 1903-1907 ГОДОВ И ПОЛЬСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

д-р филол. наук, проф. Г.К. ТЫЧКО
(Белорусский государственный университет, Минск)

Творческое наследие Янки Купалы включает в себя польскоязычные стихи, созданные поэтом в начале его творческого пути. В статье рассматриваются причины обращения поэта к польскоязычному высказыванию, история создания польскоязычных текстов и их тематическая направленность. Анализируются автобиографические материалы, свидетельствующие об истоках постоянного интереса поэта к польской литературе. Определяется преемственность тем и мотивов польскоязычной поэзии Купалы и его белорусскоязычного творчества 1903–1907 годов. Изучается мотивная структура отдельных стихотворений, обосновывается обращение Купалы к переводам польской поэзии на белорусский язык и анализируется выбор авторов и текстов.

Ключевые слова: творчество Купалы, польскоязычная поэзия, польская литература, жанры, мотивы, социальное неравенство, национальное возрождение, модернизм, переводы.

THE WORK OF JANKA KUPALA IN 1903-1907 AND POLISH LITERATURE

H. TYCHKO
(Belarusian State University, Minsk)

The creative heritage of Janka Kupala includes Polish-language poems created by the poet at the beginning of his creative path. The article examines the reasons for the poet's turn to Polish expression, the history of the creation of Polish-language texts, and their thematic focus. Autobiographical materials are analyzed, which testify to the origins of the poet's constant curiosity about Polish literature. The continuity of themes and motifs of Kupala's Polish-language poetry and his Belarusian-language work of 1903–1907 is determined. The motive structure of individual poems is studied, Kupala's turn to translations of Polish poetry into Belarusian is substantiated, and the choice of authors and texts is analyzed.

Keywords: Kupala's work, Polish-language poetry, Polish literature, genres, motifs, social inequality, national revival, modernism, translations.